

Д. В. ШЕСТОПАЛЕЦЬ

ІСЛАМСЬКА АНТИХРИСТИЯНСЬКА ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІСЛАМО-ХРИСТИЯНСЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Від самого початку формування наукового історичного знання у XIX ст. перед істориками постало завдання створення комплексної та достовірної джерельної бази. Цей шлях був і залишається єдиним до якомога більш об'єктивного висвітлення минулого.

У вітчизняній історіографії ісламська полемічна література з ряду причин залишається практично не дослідженою. Але методологічні традиції вивчення різних пам'яток арабської середньовічної літератури доксографічного, історіографічного та богословського напрямку, представлених у монографіях таких видатних вітчизняних ісламознавців, як С. М. Прозоров, В. М. Бейліс, В. В. Полосін, А. Халідов, А. Алікберов та ін., дозволяють досліднику бачити перспективні напрямки аналізу полемічної літератури як джерела з історії ісламо-християнських відносин.

Західна історіографія вже достатньо давно включила корпус полемічних джерел у коло історичних студій, тому чудові методологічні зразки структурного та джерельного аналізу полемічних творів представлені в роботах британських сходознавців Г. С. Рейнолдза та Д. Томаса.

Дослідження арабського середньовічного Сходу має свою специфіку, що полягає саме у характері джерельної бази. Першою визначною її рисою є величезний обсяг корпусу арабської середньовічної літератури, що зберігся до нашого часу в рукописах. По-друге, внаслідок діяльності

європейських дослідників різних країн корпус арабських рукописів був розпорошений по багатьох бібліотеках та музеях різних країн — Німеччини, Великої Британії, Росії та ін. По-третє, жанрове різноманіття джерел, в якому власне історичні представлені в більшості наративними: багатотомними історичними хроніками та географічними творами.

Із самого початку свого існування арабістика була орієнтована на засвоєння цього величезного обсягу джерел та їх введення до наукового обігу шляхом наукових, критичних публікацій. Саме це визначило специфіку розвитку вітчизняної історичної арабістики у ХХ ст. — вона розвивалася переважно у формі джерелознавства та археографії. Тобто історія Арабського Сходу досліджувалася через окремі пам'ятки арабської середньовічної літератури.

Іншою важливою рисою історичної арабістики стало те, що дослідники не обмежувалися власне *історичними* творами. Цілком природно, що історичні хроніки в першу чергу були залучені до аналізу. Величезну увагу науковців як на Заході, так і у вітчизняній науці викликали твори середньовічних арабських географів та інформація про території Східної та Західної Європи, що містилася в них. Однак визначною рисою методології арабістичного джерелознавства було і залишається уявлення про загальну *цілісність* корпусу арабської середньовічної літератури.

Це уявлення, в свою чергу, ґрунтується на ідеї про єдність та неподільність усіх факторів історичного процесу на середньовічному Близькому Сході, а також на особливій, визначній ролі ісламу у розвитку мусульманських суспільств. Той факт, що вихід арабів на світову історичну арену напряду був пов'язаний з виникненням ісламу та його поширенням, вплинув на створення специфічної концепції, в якій історія арабського середньовічного Сходу розумілася як історія ісламу, а сам іслам — не тільки як релігія, а й всеохоплююча універсальна ідеологія, світоглядна система, парадигма суспільного устрою. Про такий стан речей свідчать назви багатьох досліджень: наприклад, “Історія ісламу” М. Міллера, “Класичний іслам” Г. фон Грюнебаума та врешті-решт “Кембріджська історія ісламу”.

Звичайно, цінність богословської літератури для дослідження історії Арабського Сходу набагато менша, ніж історичних хронік, однак і в ній дослідники знаходять відображення конкретних історичних умов кожної епохи та властиві їй риси. Особливе місце у цьому займає доксографічна та полемічна література. Саме ці дві групи джерел дозволяють розкрити специфіку середньовічної мусульманської свідомості, а також особливості тих процесів, які йшли в ідеологічній сфері середньовіч-

ного ісламського суспільства та безумовно впливали на розвиток усіх інших сфер.

Отже, сучасний дослідник середньовічного Арабського Сходу має спиратися на таку методологічну основу, яка бачить історію не тільки в “позитивістському” фактографічному аналізі, але й у зображенні всієї комплексності та неподільності людського буття.

Такою методологією можуть, на нашу думку, стати теоретичні напрацювання представників школи Анналів — М. Блока, Л. Февра та ін. Окрім того, незважаючи на відсутність цілісної теорії, зв’язок школи Анналів з соціологією дозволяє долучати нові здобутки соціологічних концепцій у сфері аналізу суспільних відносин взагалі та релігійної сфери зокрема. Мова йде перш за все про створення **цілісної системи** аналізу суспільства та його окремих сфер у конкретний історичний період, яка б максимально охоплювала прояви людської діяльності.

Дуже плідними для історика видаються теоретичні напрацювання У. Діла, який, спираючись на трирівневу модель соціального простору французького соціолога А. Лефевра, розробив специфічний підхід до аналізу релігійного простору. За У. Ділом, релігійний простір поділяється на три рівні:

- **матеріальний**, що складається з фізичних об’єктів — культових споруд, священних місць та ін.;
- **текстуальний**, який характеризує дискурс щодо релігійного простору і включає священні тексти, а також їх подальше осмислення в релігійній літературі;
- **соціальний**, на якому відбувається взаємодія віруючих людей у повсякденному житті [5].

На наш погляд, такий підхід дозволяє в комплексі схарактеризувати релігійний простір середньовічного Близького Сходу, до того ж не тільки щодо однієї домінуючої релігії — ісламу, а й в аспекті міжрелігійних, в нашому випадку — ісламо-християнських відносин. Таким чином, в об’єктив історика потрапляють не тільки суто соціальні відносини, але й релігійна полеміка, діалог чи протистояння на ідейному рівні, яке відгравало не останню роль у ставленні мусульман до християнської общини Близького Сходу.

Сам А. Лефевр, концепція якого стала основою методології У. Діла, неодноразово підкреслював важливість та значення саме **другого, текстуального рівня** простору, а також потужність його впливу на соціальний рівень [6, 38–39]. Така позиція підтверджує необхідність дослідження полемічних пам’яток, у яких прямо та приховано містяться різні аспекти

уявлень представників кожної релігії про “іншого”. Ці уявлення напряду впливали на міжконфесійні відносини в умовах конкретної епохи.

Виходячи з трирівневої моделі, важливе значення в дослідженні полемічної пам’ятки як джерела має розгляд історичних та ідейних умов її виникнення, оскільки дозволяє реалізувати комплексне, міждисциплінарне бачення релігійної ситуації на всіх її рівнях — від світоглядного до соціального.

Подібну позицію в своїй монографії відстоював сирійський дослідник А. аш-Шарфі, який постійно наголошував, що полемічна традиція не є відірваною від загального історичного контексту розвитку суспільства, що релігійна полеміка так само є частиною суспільних відносин, а полемічні твори важливими історичними пам’ятками міжрелігійних відносин [2, 171].

Однак дослідження об’єктивних причин та обставин виникнення того чи іншого полемічного твору є завжди достатньо проблематичним. Як писав Дж. Варденбург, “коли ми дивимося на полемічну літературу як соціальне явище, головним є не стільки зміст, але події-приводи, точні причини і цілі, через які писалися конкретні трактати конкретними індивідуумами для конкретної групи людей” [7, 25]. Більш того, він зазначає, що більшість середньовічних мусульманських та християнських творів про інші релігії залишаються незрозумілими, якщо не береться до уваги конфліктний історичний, політичний та соціальний контекст написання цих творів [7, 42].

Проблема полягає у декількох специфічних особливостях цього жанру. З одного боку, — і в цьому ми частково можемо погодитися з М. Прозоровим, — кожен полемічний твір, хоч і виникає в конкретно-історичних обставинах, відображає сталі богословські чи догматичні погляди тієї чи іншої релігії, тому не завжди фіксує ті реалії, у котрих його написано [4, 8].

З іншого боку, самі автори нехтують цим боком своїх творів, залишаючи на совість дослідника висвітлення умов, причин, а головне — приводів для написання того чи іншого твору. Така ситуація з більшістю полемічних творів.

До цього часу в арабістиці майже не було спроб періодизації та класифікації творів полемічної літератури. Навіть у таких узагальнюючих роботах, які належать Е. Фрітшу, А. Боуамамі, А. аш-Шарфі, ці дослідники обмежуються лише короткими біографічними даними про полемістів. Однак, на нашу думку, подібний аналіз є абсолютно необхідним для розуміння особливостей цієї групи творів. В основу наступної кла-

сифікації покладено принцип домінуючого напрямку критики конкретних творів, домінуючої методології:

1. Твори раціонально-схоластичної критики християнства належать переважно представникам мутазилітської школи мусульманського богослов'я. Головна увага в критиці християнства приділялася формально-логічному аналізу догматичної системи на предмет внутрішніх суперечностей. Саме тому представники цієї групи у своїх роботах практично не згадували ані Корану та Суні, ані священних книг християнства — Старого та Нового заповіту.
2. Твори текстологічної критики християнства (ал-Газалі, ал-Джувайні, Ібн Хазм). Автори цих творів сконцентрували свою увагу на критиці джерел християнства — його священних книг. Головне своє завдання вони бачили у пошуку суперечностей, які доводили небожественне походження Євангелія або Старого Заповіту, наявність у ньому змін та можливих підмін. З іншого боку, велися пошуки саме тих частин, які свідчили на користь ісламу — висловів, дій самого Ісуса Христа чи пророків.
3. Твори історіографічної критики християнства (ал-Куртубі, ал-Карафі, Ібн Теймійя). Твори цієї групи об'єднують близькість до реалій живої полеміки та діалогу, який так чи інакше йшов у середньовічному арабо-мусульманському суспільстві. Якщо для більшості інших творів ми не знаємо конкретних приводів їх написання, то автори цієї групи згадують, що саме, які саме обставини спонукали їх до написання творів. Більшість творів виникали як відповідь на антимусульманські полемічні твори християн або як критика християнства через аналіз християнських творів, присвячених історії чи догматиці.

Треба також зазначити, що окрім спеціально полемічних існує велика кількість творів, що містять частини, присвячені цій темі. Сюди відносяться богословські, літературні, філософські, а також філологічні середньовічні арабські джерела.

Відповідно, напряму пов'язаною з класифікацією є періодизація полемічної літератури. Ми можемо виокремити три головні періоди, в яких домінували представники тієї чи іншої групи полемічного жанру:

I період. Раціоналістично-мутазилітський (середина IX — перша половина XI ст.).

II період. Текстологічний (XI—XII ст.).

III період. Історіографічний (XIII—XIV ст.).

В останні роки з'являються дослідження, автори яких намагаються дати певну загальну оцінку полемічній літературі як джерелу з ісламо-християнських відносин в епоху Середньовіччя. Вже неодноразово згадуваний в цій статті Дж. Варденбург оцінював полемічні твори достатньо суперечливо. З одного боку, він називав полемічну літературу “жанром-в-собі”, який був більше схильний до мистецтва риторики та аргументації, що мала переконувати красою своєї послідовності та силою думки [7, 25]. Він також зазначав, що “у спростуваннях як і в різних дебатах, що в записаній формі здебільшого фіктивні, ми майже незмінно знаходимо з обох боків стереотипні аргументи замість реального обговорення” [7, 25].

З іншого боку, Дж. Варденбург визнавав цінність полемічної літератури, бо вважав, що “вона висвітлює культурний і соціальний клімат, в якому функціонувала полеміка”, а також грала важливу роль у функціонуванні мусульманської ідентичності через дискусію та дебати з “іншими”. Реальне знання “іншого” мало другорядне значення [7, 25].

На нашу думку, полемічна література є цінним джерелом для дослідження середньовічної мусульманської свідомості, що дозволяє розкрити ті приховані фактори, які впливали на ставлення до немусульман у ісламському суспільстві Близького Сходу в період Середніх віків. Як зазначає з приводу полемічних джерел ісламо-християнських відносин Дж. Варденбург, “через полемічну літературу ми можемо вирізнити типове мусульманське бачення “істинного”, яке часто було інтелектуально розроблене до дрібниць з технічною точністю, і хоча духовно сухе, проте дуже корисне для полемічних цілей. Такі ідеї про “істинне” мали далекосяжні наслідки не тільки для мусульманської оцінки та судження щодо немусульман, а й для розуміння тих рамок, в яких мусульманські автори були взагалі готові розуміти, як немусульмани думають та чинять і чому” [7, 25].

Інформативність різних груп творів антихристиянської полемічної літератури суттєво різниться.

Наприклад, твори мутазилітів відображають важливі реалії формування мусульманської богословської системи, однак за змістом практично не дають інформації про реальні процеси відносин між мусульманами та християнами. Виключенням у такій характеристиці мутазилітського напрямку є, безумовно, твір ал-Джахіза, видатного арабського письменника Середньовіччя, зв'язок якого з мутазилізмом був все ж достатньо умовним.

‘Абу ‘Усман ‘Амр б. Бахр ал-Джахіз (помер 255/869 р.) написав свій твір “ар-Радд ‘ала-н-насар” (“Відповідь християнам”) близь-

ко 232/846 р. Цікавість видатного арабського письменника Середньовіччя ал-Джахіза в цьому та в інших його творах ("Книга про скупих", "Книга заявлення та роз'яснення" та ін.) полемікою з християнством вказує, що ця тема займала увагу не лише "спеціалістів-богословів" та не була периферійною у загальному ідейному дискурсі епохи.

Ал-Джахіз торкається тих питань, які виникали та викликали суперечки у вербальній полеміці, повсякденних зіткненнях. Він не уникає проблеми соціальної ідентифікації християн в арабо-ісламському суспільстві та подає дуже цінні свідчення, що характеризують образ християнина в мусульманській свідомості.

Так ал-Джахіз звертається до аналізу історичних та соціальних причин, через які в простому народі серед мусульман існує приязне ставлення до християн: історія першої хіджри мусульман до Ефіопії, неправильне тлумачення деяких аятів Корану (таких як у сурі "ал-Ма'іда", 62–85), заняття християнами важливих посад та тонких ремесел, на відміну від іудеїв [1, 125]. Цікаво, що обіймання високих посад ал-Джахіз наводить серед причин приязного ставлення до християн з боку черні [1, 126]. У часи Ібн Теймійї (XIII—XIV ст.), про якого піде мова нижче, соціальний статус християн буде перманентно викликати невдоволення черні та антихристиянські повстання.

Викладення цих причин ал-Джахіз завершує власними висновками стосовно впливу християнства на розвиток ісламського суспільства:

- християни — джерело всіх "ал-бід'а" (нововведень) та виникнення нових сект в ісламі та ін.;
- саме християни влаштовують негаразди мусульманам;
- вони ображають мусульман, не виплачують "джиз'ю";
- жорстокість християн виявляє традиція оскотлення хлопчиків [1, 135].

Це лише скорочений список усього того, що ал-Джахіз закидає християнам.

Твір ал-Джахіза є найближчим до реалій ісламо-християнської полеміки, яка точилася на той час у суспільстві. Його аргументи мають мало спільного з раціональною логікою мусульманського богослов'я — каламу. Однак ми бачимо в них яскравий соціальний підтекст, спробу в історичній ретроспективі розкрити суперечності між релігійними спільнотами. Крім того, намагання ал-Джахіза переламати загальноприйнятне, за його ж логікою, бачення християн у суспільстві вказує на те значення та вплив, який останні мали на суспільні процеси. Самий твір, на нашу думку, був орієнтований не на широкі верстви, але

на певні кола інтелектуальної еліти халіфату, яку так чи інакше зачіпали ці проблеми.

Дуже цікавим для історичної характеристики є твір Ібн Теймійї (661/1263–728/1328 р.) “ал-Джауаб ас-сахих” (“Вірна відповідь тим, хто підмінив релігію месії”), написаний між 1312 та 1328 р. На нашу думку, в ньому відобразилися ті цивілізаційні та соціально-політичні зрушення, які характерні для історії Близького Сходу після Хрестових походів у XIII—XIV ст. З іншого боку, в “ал-Джауаб ас-сахих” якнайкраще прослідковуються ті особливості мусульманської цивілізації, які, користуючись термінологією Ф. Броделя, можна назвати “структурами”.

По-перше, період, на який припадає життя та діяльність Ібн Теймійї, характеризується загальним погіршенням становища християнської общини на Близькому Сході, загостренням ісламо-християнських стосунків у самому мусульманському суспільстві. У цей період соціальне напруження навколо християнської спільноти перманентно перетворювалося на антихристиянські заворушення мусульманської черні, що, безумовно, вплинуло на написання полемічного твору Ібн Теймійї. Як богослов та суспільний діяч, він активно відгукувався на всі негаради життя мусульманського суспільства, в тому числі пов’язані з темою християнства. Полеміка була для Ібн Теймійї однією з форм ідеологічної боротьби проти християн-чиновників, додатковим знаряддям соціального тиску, що використовувалося з конкретною метою в конкретному місці.

По-друге, у творі Ібн Теймійї “ал-Джауаб ас-сахих” відобразилися наслідки зовнішнього втручання християнської цивілізації на Близький Схід та, як наслідок, активізація зовнішньої християнської полеміки.

Так, одним із центральних полемічних питань у “ал-Джауаб ас-сахих” виступає проблема масштабів місії ісламу та пророка Мухаммада. Християнський полеміст стверджує, що іслам — це релігія, обмежена у своїх масштабах Аравійським півостровом та язичницькими племенами арабів. На широкому матеріалі арабських історичних творів Ібн Теймійя намагається довести “всесвітність” та універсальність місії ісламу, її спрямованість на християн та іудеїв. Автор “ал-Джауаб ас-сахих” стверджує, що вже на останньому етапі своєї діяльності пророк Мухаммад звертався до християнських правителів з пропозицією прийняти іслам як істинне вчення [3, 145].

Загалом це полемічне питання якнайкраще відображає міжцивілізаційне протистояння в ідеологічній сфері, боротьбу двох доктрин, двох світоглядних систем, які претендують на глобальну значущість їх зміс-

ту. На цьому матеріалі, на нашу думку, яскраво простежується зв'язок із процесами, що проходили в ідеологічній сфері у XX ст., коли іслам віднайшов себе як альтернативу американській та комуністичній моделі світоустрою.

Таким чином, ісламська полемічна література є важливим джерелом для комплексного аналізу ісламо-християнських відносин в період Середньовіччя. Вона відображає не тільки сталі богословські уявлення, а й дозволяє розкрити релігійний образ християнина у мусульманській свідомості, що в умовах середньовічного Близького Сходу було важливим фактором ставлення до християнської общини. Окрім того, полемічні питання, що виникають в період після Хрестових походів, дозволяють характеризувати найбільш загальні зрушення у міжцивілізаційних стосунках ісламського Сходу та християнського Заходу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ал-Джахіз, Абу Усман*. Ар-Радд 'ала ан-назара // Ал-Джахіз. Расіл ал-Джахіз (тахкік 'Абд ас-Салям Харун). — Мактаба ал-Ханіджі, 1399/1989. — Т. 1. — 236 с.
2. *Аш-Шарфі А.* Ал-фікр ал-ісламі фі ар-радд 'ала-н-назара. — Туніс, 1986. — 579 с.
3. *Ібн Теймїя, Таки ад-Дін*. Ал-Джа'аб ас-сахих лі ман баддаля дін ал-масіх. Ал-Муджалляд ал-а'у'аль. — ар-Рійад, 1999. — 452 с.
4. *Прозоров С. М.* Ислам как идеологическая система. — М., 2004.
5. *Deal W. E.* Rhetoric of Religious Space: Some East Asian Perspectives. — 2002; www.case.edu/artsci/rign/deal/aar2002.
6. *Lefebvre H.* The Production of Space. — Blackwell publishing, 2005. — 455 p.
7. *Waardenburg J.* Muslim Perceptions of Other Religions. — New York; Oxford, 1999. — 366 p.